

Opvoeding en onderwijs bij Bavinck en Waterink. Christelijke pedagogiek aan de Vrije Universiteit van Amsterdam

Maarten van der Slikke

Transparant 16.4 (nov./dec. 2005) 32-35

[32] De Vrije Universiteit is een bolwerk geweest van het protestantisme in velerlei opzichten. Dat geldt ook voor de pedagogiek. Herman Bavinck (1854-1921) en Jan Waterink (1890-1966) hebben zich uitgebreid over alle aspecten van de opvoeding gebogen. Hun ideeën zijn enigszins in de vergetelheid geraakt. In dit artikel werden hun theorieën weer uit de kast gehaald en wordt er een poging gedaan de actualiteit van bepaalde elementen daaruit aan te tonen.

Pedagogiek als wetenschap

De Vrije Universiteit was een van de symbolen van de verzuiling zoals die is ontstaan en uitgebouwd in de tijd waarin deze beide pedagogen leefden. De samenleving was verdeeld in duidelijk afgebakende groepen met eigen organisaties. Gereformeerden kregen hun eigen dagblad, arbeidersorganisatie, politieke partij, scholen, radio-omroep en zelfs een universiteit. Het ontwikkelen van een eigen christelijke pedagogiek past helemaal in het ontwikkelen van een eigen gedachtegoed en het beschermen van de eigen groep.

Toen Abraham Kuiper in 1880 de Vrije Universiteit oprichtte, was zijn doel allereerst te zorgen voor afgestudeerde theologen. In de pas ontstane Gereformeerde Kerken was daar grote behoefte aan. Een verder strekkend doel was een dam op te werpen tegen de ontkerstening in de wetenschap. De VU begon met drie faculteiten – theologie, rechten en letteren – en in de schaduw van die drie is de gereformeerde pedagogiek als wetenschap begonnen. Bavinck mag gezien worden als grondlegger daarvan. Opvoedkunde was in zijn tijd vooral een praktisch vak voor onderwijzers, maar hij maakte er een aan de universiteit gedoede wetenschap van. Waterink bouwde vanaf 1926 de pedagogiek uit tot een volwaardige faculteit door zijn vele publicaties en onderzoek. Hij stichtte aan de VU een pedologisch instituut voor observatie van en therapie aan kinderen met leer- en gedragsmoeilijkheden.

In de visie van Bavinck en Waterink is het opvoedingsdoel. God dienen door het kennen en onderhouden van zijn geboden. Waterink geeft daarbij aan dat we bij het aanleren van die normen wel aan moeten sluiten bij de ontwikkelingsfase van het kind. Gezag en tucht zijn belangrijk, maar moeten in liefde uitgeoefend worden. Een opvallend verschil is dat Bavinck een milde vorm van lijfstraffen wel acceptabel vindt, terwijl Waterink daar duidelijk moeite mee heeft, wat waarschijnlijk verklaard kan worden vanuit een generatieverschil tussen beide wetenschappers.

In zijn tijd was Bavinck als christelijk pedagoog een eenling. Daardoor is het begrijpelijk dat hij andere wetenschappelijke theorieën over de opvoeding fel bestreed. Zo schreef hij over de natuurlijke opvoeding: ‘... hij (dat is de mens) is zijn eigen heer en meester geworden, zonder soeverein boven zich, de smid van zijn eigen geluk, de voorzienigheid zelve op aarde.’¹

Onderwijs geven

In de gereformeerde pedagogiek is veel nagedacht over de verhouding tussen gezin en school. Kuiper en de zijnen ijverden voor bijzonder onderwijs, dat sterk moest aansluiten bij de opvoeding door de ouders. Ook Waterink zag het schoolgezag als van de ouders afgeleid gezag, waarbij de ouders allereerst de verantwoordelijkheid hebben voor de opvoeding en de

school voor het overbrengen van kennis. ‘De zin van het bestaan der school (is) het bijbrengen van zekere kennis aan de kinderen, kennis, die zij bij huiselijke opvoeding niet kunnen krijgen.’

Daarnaast voedt de school, beter gezegd de onderwijsgevende, ook op. Allereerst door de manier waarop de leerstof wordt overdragen: ‘Drie kwartier rekenles op saaie, vervelende, ongeïnteresseerde toon, betekent voor de kinderen drie kwartier karakter verknoeien: het interesse van de kinderen wordt gedood. Zij verstaan niet de zin van wat er gebeurt; onder zulke omstandigheden worden tucht en orde iets kwellends.’ Onderwijzers zijn de eerste andere gezagsdragers naast de ouders met wie de kinderen te maken krijgen. Onderwijsgevend kunnen de innerlijke belangstelling van de kinderen wekken en leerlingen overtuigen van zijn eigen overtuiging. Daarom heeft ‘... elk gebaar, elke intonatie, iedere bestraffende blik, ieder afkeurend woord, iedere goedkeurende glimlach (...) een pedagogische strekking’. [33] Kennis van het kind en van de kinderlijke ontwikkeling is volgens Waterink daarbij grondvoorwaarde. De onderwijsgevende moet daarom veel weten van de onttwickelingspsychologie. De psychologie is dan ook de belangrijkste hulpwetenschap voor de pedagogiek. Bovenaan staat echter liefde tot het kind, want liefde leidt tot echt begrip voor wat jongeren bezig houdt en voor hun gedrag.

Samenhang en differentiatie

Bavinck is de man geweest die zich vooral gericht heeft op de grondslagen en de verdediging van een eigen gereformeerde pedagogiek. Zijn opvolger Waterink heeft de zaak veel meer kunnen uitwerken aan toespitsen op de praktijk. Aan hem ontleen we dan ook veel gegevens over een concrete uitwerking van de christelijke onderwijskunde.

Een interessante vraag waar Waterink zich mee bezig heeft gehouden is het gebruik van theorieën en methoden van anderen die een totaal ander gedachtegoed aanhangen. Tijdens de invoering van de Tweede Fase in 1998, waarbij veel nadruk werd gelegd op de zelfstandigheid en verantwoordelijkheid van de leerling, is bijvoorbeeld door sommige christenen gesteld dat wij daaraan niet moesten meewerken omdat de bedenkers ervan uitgingen van een veel te positief mensbeeld.

Waterink had geen moeite met het overnemen van didactische inzichten van anderen, voorzover ze gegrond waren op feitelijke gegevens. Wel stelde hij als eis dat wordt nagegaan in hoeverre er een verband bestaat tussen aan bepaalde methodiek en de levensbeschouwing van de ontwerper. Ook allerlei andere, nu nog steeds in het onderwijs actuele zaken, kwamen bij hem al aan de orde. Waterink toonde zich bijvoorbeeld een voorstander van een onderwijsvernieuwing uit zijn tijd, namelijk het totaliteitsonderwijs. Hij had grote kritiek op de vakkenscheiding en wilde dat leerlingen de samenhang tussen bepaalde vakken konden herkennen.

Waterink voerde ook een pleidooi voor gedifferentieerd onderwijs. Zo koos hij bij het rekenonderwijs voor het werken in A-, B- en C-groepen met eigen tempo en niveau, iets wat nog steeds op de basisscholen in praktijk wordt gebracht. Zijn belangrijkste motivering was het unieke karakter van het individuele kind. ‘Daarom mag de belangstelling van het kind nooit worden gedood door de eentonigheid van voortdurend in dezelfde vorm terugkerende arbeid.’ Waterink pleitte zelfs voor differentiatie naar de belangstelling van het kind. De samenhang tussen de vakken was iets wat Waterink sterk heeft beziggehouden. Hij pleitte voor het zoeken naar eenheid van kennis in de verscheidenheid aan vakken en signaleerde een gevaar wanneer dit achterwege bleef: ‘...wij gaan dan spreken over “belangrijke” en “onbelangrijke” vakken; over “nieuwe” vakken, die er nog wel bij kunnen; wij gaan dan praten over “de vormende waarde van vakken” – kortom, wij gaan dan levensverbanden uit elkaar halen.’ Waterink noemde drie mogelijkheden om deze eenheid te bereiken. De eerste was het centraal stellen van het vak bijbelse geschiedenis. De tweede manier was het doen

van een beroep van het ene vak op het andere. Zo zouden de vakken elkaar over en weer kunnen bevruchten. Zelf koos hij voor derde mogelijkheid, namelijk het centraal stellen van de levensbeschouwing. Dwars door alle vakken heen moest de rode draad lopen van de gereformeerde godsdienst, zoals deze tot uiting hoort te komen in woord en daad, in leer en leven.

Bij het taalonderwijs legde Waterink sterk de nadruk op het sociale en communicatieve aspect ervan. ‘Taal gebruiken op zulk een wijze, dat wij niet uitdrukken datgene wat wij bedoelen, kan leiden tot zelfontering en is in wezen ook een misbruik van de gaven, die God ons heeft gegeven. Wij moeten onze kinderen duidelijk maken dat het slecht spreken in lelijke taal onszelf als beeldragers van God naar beneden haalt.’ [34] Ook het rekenonderwijs was in de optiek van Waterink niet neutraal. Een kind moest beseffen dat het, wanneer het bij het boodschappen doen iemand te weinig geld teruggaf omdat het niet goed kon rekenen, iemand onrecht deed en ‘dus zondigt’. Ook laat goed rekenonderwijs door het opereren met getallen de orde zien die God in de schepping heeft gelegd. Ook hier lag weer de nadruk op het sociale aspect van het onderwijs.

Waterink noemde ook het bewegingsonderwijs. Het lichamelijke was een wezenlijk onderdeel van de persoonlijkheid, maar mocht niet weer zo sterk worden benadrukt als in de sportwereld vaak gebeurde. Het beoefenen van sport en spel diende tot het aanleren van zelftucht omdat eigen bedoelingen stonden onder de regels van de sport of het spel. Uiteindelijk ging het niet om het winnen of de winnaar: ‘En in de lichamelijke opvoeding en in het spel en in de sport heeft de mens het doel van zijn leven te dienen: schepsel Gods te zijn, opdat God verheerlijkt worde in Zijn werk.’

Praktische opvoedingsproblemen

Waterink heeft zich niet alleen bezig gehouden met de vertaling van de gereformeerde beginselen naar het onderwijs, maar ook naar de opvoeding in het gezin. Bekende boeken die hij over deze onderwerpen heeft geschreven zijn *Aan moeders hand tot Jezus*, *De schooljaren onzer kinderen* en *Moeder en haar opgroeiende kinderen*. Naast deze populaire boeken heeft Waterink het tijdschrift *Moeder* opgericht, waarin hij door zijn artikelen voor veel ouders een vraagbaak en een steun in de opvoeding is geweest. Hoewel hij zelf geen kinderen had, bleek hij in zijn boeken en artikelen een uitstekend ‘raadgever’ in praktische opvoedingssituaties. In *Aan moeders hand tot Jezus* beschreef hij de godsdienstige opvoeding van de kleuter. In het hoofdstuk ‘moeders hoop’ noemt hij het spreken met het kind over het zondige hartje. ‘Daarom bidt de moeder met het kind om de vergeving van zonde en vraagt met het kind of alles weer goed kan zijn, ook met den Heere Jezus. Het boek wordt afgesloten met de weergave van enkele kindergebeden. Want Waterink denkt aan Monnica, de moeder van Augustinus: ‘Een kind van zulke gebeden kan niet verloren gaan?’

Ook in *De schooljaren onzer kinderen* ging Waterink vaak heel praktisch in op allerlei opvoedingsproblemen. Het hoofdstuk getiteld ‘Moeilijkheden – pas op school’ gaat over de aanpassingsproblemen waar kinderen dan vaak last van hebben en geeft uitvoerige aandacht aan problemen als bedplassen en stotteren. In *Moeder en haar opgroeiende kinderen* gaat hij in op de ‘liefdesperikelen’ van de bijna-volwassene. Botte afwijzing leidt vaak tot het in de armen drijven van de ongevvenste minnaar, terwijl begripvolle aandacht kan leiden tot inzicht in het eigen handelen. Ook wat de toekomstmogelijkheden betreft pleit hij voor respect voor het eigene van het kind en keurt vergelijkingen met de capaciteiten van een ander kind rigoureuus af.

In de slotpassage van *De schooljaren onzer kinderen* heeft Waterink zijn visie nog eens: ‘(...) hoe kan dit kind, dit jonge mens, geleid worden zo, dat het zich met zijn eigen gaven zijn eigen persoonlijkheid het beste ontplooit en op de juiste wijze de zelftucht des levens vindt, zodat het straks alles, wat in hem besloten ligt kan openbaren, ter vervulling van

zijn eigen leven, tot vreugde van zijn ouders tot roem van de school, die het bezocht, in de dienst van de samenleving en cultuur aan natie en mensheid en tot eer van God.’

In de gereformeerde gezindte

Waterink overleed in 1966: een jaar van vele beroeringen in Nederland. De grote afbraak van het christendom, zowel de rooms-katholieke als de calvinistische richting, was begonnen. Tegelijk met de ontzuiling van deze en andere groeperingen verdween de normatieve pedagogiek. In de wetenschap mocht niet meer worden uitgegaan van de waarheid van geloofsinhouden of wat voor normatieve kader dan ook. Alles moest onder de kritiek van het wetenschappelijk onderzoek worden gesteld. Een pedagogiek die bij voorbaat uit wilde gaan van een bijbels waarheidsbeginsel werd dus als onwetenschappelijk afgeschreven. Aangezien deze opvatting ook [35] op de Vrije Universiteit werd overgenomen, vond Waterinks pedagogiek al gauw weinig aanhangers meer.

De enige groepering in Nederland die nog belangstelling kon opbrengen voor het gedachtegoed van Bavinck en Waterink is het reformatorisch onderwijs. Met name drs. D. Vogelaar, die ook pedagogiek geeft aan de lerarenopleiding van de Driestar, heeft zich in verschillende publicaties met hen bezig gehouden. In 1983 kwam een eerste aanzet in de studie *Mens- en kindheeld in bijbels-reformatorischen zin*, waarin hij pleit voor herwaardering van Waterinks pedagogiek. In de bundel *Belijden en opvoeden; gedachten over de christelijke school vanuit een reformatorische visie*, uitgegeven in 1985, schrijft hij de bijdrage ‘De blijvende actualiteit van de calvinistische pedagogiek van Bavinck en Waterink’. In 1990 verscheen van dezelfde schrijver in de Kompasserie, publicaties die worden uitgegeven worden door de Gereformeerde Gemeenten, *De betekenis van Waterink in onze tijd; het streven naar een gereformeerde opvoeding en onderwijskunde*. In 1991 presenteerde Vogelaar het vervolg van het denkwerk in *Christelijke opvoeding vanuit de Gereformeerde traditie in deze tijd*. Hij kan daarmee beschouwd worden als de ‘kenner’ in de gereformeerde gezindte, want andere diepgravende studies zijn er over beide pedagogen niet te vinden.

Vogelaar wijst er op dat de opvattingen van Waterink met name een rol hebben gespeeld in reformatorisch Nederland bij de invoering van de basisschool. De uiterst interessante discussie ging over de vraag of de christelijke school afgezien van bijbellezing, bijbelvertelling en gebed herkenbaar christelijk onderwijs verzorgde. Drs. E. Blaauwendraat, pedagogiekdocent aan de opleiding voor onderwijzers De Driestar, had in het blad *De Reformatorische School* in navolging van Waterink gepleit voor minder nadruk op kennis en meer waardering voor de totale mens. De nadruk op het beoordelen van kennis door middel van cijfers in het onderwijs stamde uit de tijd van de verlichting, terwijl reformatorische scholen veel meer zouden moeten inspelen op de ontwikkeling en beoordeling van de gaven van het hart. Hierop kwam weer een reactie van een aantal andere toonaangevende scribenten uit het reformatorische onderwijs (W Büdgen J. Dankers, A Maljaars), die pleitten voor terughoudendheid hierin. Christelijke pedagogiek kon volgens hen niet verder komen dan het ‘schetsen van de contouren’. Veel belangrijker was de innerlijke levenshouding die de man of vrouw voor de klas uitstraalt. Volgens deze reformatorische denkers konden we alleen van Waterink leren dat we los moeten komen van de krampachtige gedachte aan een eigen verantwoorde pedagogiek en didactiek.

Er is tot op heden nooit een eigen christelijke of reformatorische pedagogiek en didactiek ontstaan. Of dit te maken heeft met de verklaring die de laatste schrijvers aandroegen of doordat een intellectueel kader ontbreekt om zo’n pedagogiek te bedenken, is een open vraag.

Perspectief

Vogelaar heeft in voornoemde bijdragen aanzetten gegeven tot een verdere ontwikkeling van een visie op gereformeerde opvoeding en ondervijkskunde. In 2000 verscheen *De school als leer- en leefgemeenschap*, geschreven door drs. A. Visser. De auteur beschreef daarin de levensbeschouwelijke grondslag van het reformatorisch onderwijs en de doorwerking daarvan in pedagogiek en didactiek. Zo'n totaalbeeld is belangrijk, benadrukte Visser. Het reformatorisch onderwijs kan dankbaar de bruikbare elementen destilleren uit de geschriften van Bavinck en Waterink, maar moet daarin niet blijven steken, want dat kan gemakkelijk leiden tot gebrek aan visie. Het is theorie die nog wel om vertaling naar praktische situaties vraagt, aldus Visser.

Een kernvraag voor het onderwijs luidt: hoe kunnen jonge mensen het opbrengen dag in dag uit trouw en nauwgezet hun schoolwerk te doen? De pedagoog Lea Dasberg betoogde daarover ter gelegenheid van haar aanvaarding van haar hoogleraarschap: 'Wat vullen wij pedagogen in achter de stippeltjes van de door alle kinderen ter wereld wel eens gedachte, gedroomde en geuite zin: "Later als ik groot ben..."? Het ziet er naar uit dat we alle identificatiemogelijkheden die door de kinderen zelf achter de stippellijntjes worden ingevuld hebben verboden: vader worden is autoritair, moeder worden is ongeëmancipeerd, (...) succes en roem wijzen op verfoeilijke wedijver, zieke mensen beter maken is bevordering van de overbevolking, een actieve rol in het bedrijfsleven is meewerken aan de groei waaraan onze wereld ten onder gaat. Waar laat men het kind dan nog voor leren? Wat stellen we onze kinderen in het vooruitzicht als ze hun best doen?' Zinvol ondeiwijds biedt een perspectief. Dat geldt in aards opzicht: kennis om goed te kunnen functioneren in de maatschappij. Het heeft ook een hemelse kant. Bavinck ontleende zijn opvoedingsdoel onder andere aan 2 Timoteüs 3:17: 'Menschen te vormen tot mensen Gods, die tot alle goed werk volmaaktelijk zijn toegerust'. Voor Bavinck vormden godsvrucht, wetenschap en beschaving een duidelijke eenheid. Die gedachte zou het fundament onder het christelijk onderwijs moeten leggen, gesteund door deze belofte: 'Zolang als er de zon is zal Zijn Naam van kind tot kind voortgeplant worden.'

Personalia

M.M. van der Slikke studeerde aan de PABO en volgde de lerarenopleiding geschiedenis en niaatschappijleer. Hij is docent geschiedenis en maatschappijleer aan het Van Lodenstein-college te Amersfoort.

Gebruikte literatuur

- D. Vogelaar, *De betekenis van Waterink in onze tad. Het streven naar een gereformeerde opvoeding en ondervijkskunde*, Houten 1990.
- D. Vogelaar, 'De blijvende actualiteit van de calvinistische pedagogiek van Bavinck en Waterink', in: *Belijden en opvoeden, gedachten over de christelijke school vanuit een reformatorische visie*, Houten 1985.
- J. Waterink, *Grondslagen der didactiek*, Kampen 1962.
- N.F. Noordam, *Historische pedagogiek van Nederland, een inleiding*, Nijkerk 1979.
- J. Waterink, *De schooljaren onzer kinderen, samenspel van school en gezin*, Kampen 1956.
- J. Waterink, *Aan moeders hand tot Jezus. De godsdienstige opvoeding van den kleuter en van het kind in de schooljaren*, Wageningen z.j.

Noot

---

¹ Toch nam Bavinck ook wel bruikbare elementen uit het werk van anderen over.